

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ТҮРКІСТАНДЫ ОТАРЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Beiimbet ALIPBAY*

Андатпа: Ресей империясының отарлау саясатының күшеюіне байланысты Түркістан өлкесіне қарашекпенділердің жылдам қарқынмен қоныс аударуы, оның мәні мен мақсаты XIX ғасырдың соңынан бастап зиялы қауым өкілдерін, зерттеушілер назарын өзіне аудара бастады. Сол себепті зерттеу жұмысымыз Ресей империясының Түркістан өлкесіндегі отаршылдық тарихының тарихнамасын зерттеуге арналған. XIX ғасырдың екінші жартысынан басталып, кеңестік кезеңде ауқымы кеңейген бұл зерттеулерде Түркістанға көшіп келген қоныстардың пайда болуы, жергілікті халықтың жерсіздігі, әлеуметтік-экономикалық қиындықтар сияқты мәселелерге объективті баға берілмеді. Орыс тарихнамасының үлкен бөлігі империяның отарлау саясатын заңдастыру мақсатында қоныстану мәселесіне біржақты көзқараспен қарады және бұл еңбектер сыни талдауды қажет етеді. Сол себепті зерттеу жұмысымызда барлық еңбектерге сыни көзқарастағы талдаулар да жасалатын болады. Бұл еңбектерді шартты түрде ресми көзқарасты көрсететін және салыстырмалы түрде объективті кезеңдегі жағдайды сипаттайтын шығармалар деп екіге бөліп қалай аламыз. Бұл тақырыптағы зерттеулер сол отаршылдық кезеңнен басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Зерттеу жұмысында патшалық Ресейдің Түркістан өлкесіндегі отарлау саясатының революцияға дейінгі зерттеулері де ескерілген. Бұл ретте зерттеу жұмысымызда Түркістан өлкесін отарлау мәселесі бойынша кеңестік және посткеңестік кезеңдегі отарлау тарихы туралы еңбектер сараланып, олардың ғылыми көзқарастары мен ұстанымдарына салыстырмалы түрде талдаулар жасалады.

Кілт сөздер: Орталық Азия, Түркістан өлкесі, Ресей, отаршылдық, қоныстандыру.

Araştırma Makalesi / Kūnye: Alipbay, B. “Түркістан Өлкесі Зерттеушілерінің Еңбектерінде Түркістанды Отарлау Мәселесі”. *Türkoloji*, 123 (Eylül 2025), s. 159-180.

*Doktora Öğrencisi., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, e-mail: beimbet.alipbay@gmail.com, ORCID: 0009-0008-9430-1811

THE ISSUE OF THE COLONIZATION OF TURKESTAN IN TH WORKS OF RESEARCHERS OF THE TURKESTAN PROVINCE

Abstract: The escalating colonial policies of the Russian Empire led to a rapid influx of Russian peasants (known as "karashepenliler") into the Turkestan region. From the late 19th century onwards, the essence and purpose of this migration began to draw the attention of intellectuals and researchers. Consequently, this study is dedicated to examining the historiography of Russian imperial colonization in the Turkestan region. Research on this topic, which began in the second half of the 19th century and expanded during the Soviet period, often lacked objective evaluations of issues such as the emergence of migrant settlements in Turkestan, the dispossession of indigenous populations, and the socio-economic hardships they faced. A significant portion of Russian historiography approached the issue of settlement unilaterally, aiming to legitimize the Empire's colonial policies, and these works necessitate critical analysis. These studies can be conditionally divided into two groups: those reflecting the official viewpoint and those offering a comparatively more objective portrayal of the situation during that period. Research on this subject commenced during the colonial era itself and continues to this day. This study considers pre-revolutionary investigations into the Tsarist Russian Empire's colonial policy in the Turkestan region. Furthermore, it analyzes works on the history of colonization from the Soviet and post-Soviet periods concerning the colonization of Turkestan, conducting comparative analyses of their scholarly perspectives and stances.

Keywords: Central Asia, Turkestan region, Russia, Colonialism, Settlement.

Кіріспе

Ресей империясының отарлау саясатының күшеюіне байланысты Түркістан өлкесіне Ресей шаруаларының (қарашекпенділердің) қарқынды қоныс аударуы, оның мәні мен мақсаты ХІХ ғасырдың соңынан бастап зиялы қауым өкілдері мен зерттеушілердің назарын аударды. Ресейдің буржуазиялық және демократиялық тарихнамасында қоныстандыру мәселесіне айтарлықтай көңіл бөлінді.

Еліміздің басқа да аймақтарының тарихи мәселелері сияқты, Орталық Азияны отарлауға байланысты жер проблемаларын талдау ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталып, кейінгі Кеңес өкіметі тұсында әдебиеттердің ауқымы кеңейе түсті. Алайда бұл еңбектерде еліміздің Түркістан өлкесіндегі бұрынғы Жетісу және Сырдария облыстарына келген қоныс аударушылар елді мекендерінің пайда болуы, шаруашылығының дамуы, жергілікті халық пайдалануындағы жердің «артығын» мүмкіндігінше көбірек тауып, онда көші-қон учаскелерін даярлауды мақсат еткен қоныс аудару мекемелерінің құрылуы, олардың қызметінің мазмұны, келімсек поселкелері мен аймақ ауылдары арасындағы қарым-қатынас, патша үкіметінің өлкені қоныс аударушылар арқылы отарлауының Орталық Азия халқына әсері сияқты мәселелерге объективті баға берілмеген. Ресей тарихнамасындағы көптеген еңбектерде фактілерге негізделген мәліметтер берілгенімен, көбінесе Ресей империясының отаршылдық саясатын ақтау мақсатында қоныс аудару мәселесі біржақты талқыланады. Бұл еңбектер зерттеу материалы ретінде пайдаланылғанда сыни талдауды қажет етеді. Біз оларды шартты түрде ресми көзқарасты қамтитын еңбектер және ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қалыптасқан жағдайды салыстырмалы түрде объективті бейнелеген еңбектер деп екі топқа бөлеміз.

Ресми көзқарастағы әдебиеттер Қоныс аудару кеңестерінің басылымдарынан алынды, онда сол кездегі өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы прогрессивті өзгерістер орыс шаруаларының Түркістан өлкесіне қоныс аударуымен байланысты болды (Азиатская Россия, 1914, 106-б.). Бұл еңбектердің елеулі кемшіліктері бар: Ресей үкіметінің қоныс аудару саясатының отаршылдық мақсаты туралы еш нәрсе анық айтылмаған және империяның Түркістан өлкесіндегі экономикалық, саяси және басқа да мүдделерін іс жүзінде ақтап алуға бағытталған. Әдебиеттердің бірінші тобына А. Миддендорф, И. Костенко, Ю.Д. Южаков Патша үкіметінің отарлау саясатын тереңдету мақсатында Оңтүстік Қазақстан территориясы қараған Түркістан өлкесінде әр уақытта зерттеу, сараптама жұмыстарын жүргізген А. Миддендорф, И. Костенко, Ю.Д. Южаков, В.П. Вошинин, И. Гейер, Н.А. Карышев, В.Н. Юферов, А.А. Кауфман, П.А. Скрыплев, М. Михайлов, Н. Гаврилов, В.И. Масальский, С. Велецкий, В. Кузнецов, П.П. Румянцев сияқты беделді ғалымдар мен шенеуніктердің жарияланған еңбектерін жатқызуға болад (Миддендорф, 1879, 118-224-б.). Сөз болып отырған авторлар Түркістан өлкесінде қоныстанған ауылдардағы қазақ руларының тұрмыс-тіршілігін жеке бақылаған. Олар Ресей империясының

құрамына кейінірек қосылған бұл өлке тұрғындарының экономикалық-әлеуметтік жағдайын зерттеп, реформадан кейінгі кезеңдегі көшіп келген шаруалардың қоныстануына байланысты туындаған демографиялық өзгерістерді, қазақтардың жерсіздігін, жергілікті халықтың әлеуметтік, саяси, экономикалық салалардағы қиын жағдайын қарастырды. Дегенмен бұл еңбектерде басқа орыс тарихнамасында күні бүгінге дейін құндылығын жоймаған сан алуан деректермен қатар, Ресей үкіметінің отаршылдық саясатын қолдайтын кешірімшіл тұжырымдар да кездеседі. Бұл авторлардың еңбектерінде Орта Азияның тікелей отарлыққа айнала бастағаны, патша үкіметінің отарлау саясатының негізгі мақсаттары, бағыттары, барысы, нәтижелері нақты ашып көрсетілмеген. Аталған еңбектердің көпшілігінде отырықшылардың жергілікті халыққа егіншілікте темір соқаларды пайдалану, мал азығын дайындау, кәсіпкерліктің жаңа түрлерін үйрету сияқты жаңалықтар әкелгені және орыс көшпелілері болмаса, Түркістан географиясының жабайы күйінде қалатын еді деген көзқарастар айтылады.

Орта Азия халықтарының әлеуметтік-экономикалық дамуы мен қарым-қатынасын өзінше түсіндіруге тырысқан Румянцев өз еңбегінде бұған ерекше мән беріп, жергілікті халықтың жерді пайдалануында жеке меншіктің жоқтығын атап өтті. Көшпелі патриархалдық шаруашылықтың ыдырау процесін көрсете отырып, автор бұл күрделі мәселені объективті түрде көрсете алмады. «Орыс қоныстанушыларының Түркістан өлкесін отарлауын өлкенің жергілікті халқының өміріндегі түбегейлі өзгерістермен байланыстыра отырып, халық арасында егіншілікпен айналысатындардың үлес салмағының күрт өсуін шаруашылық сипатының өзгеруінің және қоныстандыру саясатының тиімділігінің, яғни солардың нәтижесі», - деп санайды (Румянцев, 1909, 79-137-б.). П.П. Румянцевтің қазақ шаруашылығын қайта зерттеп, одан кейін жерлерін алу барысында өлке тұрғындарының тұрмыс-тіршілігінің жақсарып, егіншіліктің дамығандығы туралы пікірі қате болып табылады. (Румянцев, 1909, 77-б.).

Зерттеу жұмысының методологиялық негіздері мен әдістері.

XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басында шыққан еңбектер тарихи-этнографиялық, тарихи-демографиялық, тарихи-құқықтық, экономикалық, статистикалық, өлкетанушылық бағытта жазылды. Еңбектер әрбір кезеңнің саяси жүйесіне негізделген көзқараста жазылғанын ескеріп барынша объективті негізде саралауға тырыстық. Сол себепті жұмысымызда зерттеу әдісі ретінде объективті-

аналитикалық, тарихи салыстырмалық, нақты-тарихи, жүйелілік, логикалық, әлеуметтанымдық, тұтастық, талдау, кезеңдеу және деректанулық методологиялық принциптер қолданылды.

Талдау

Соңғы жылдары қоныстану тарихының іргелі мәселелері жаңа тарихи түсініктер мен әдістемелер тұрғысынан жан-жақты талдануда. Бұл бағытта көптеген зерттеулер жарияланды. Бұл зерттеулер отырықшыландыру саясатының шынайы мәнін, мақсаты мен нәтижесін ашып, осы уақытқа дейін қалыптасқан таптаурын көзқарастарды тазартып, өткен тарихқа жаңаша көзқараспен қарауға жол ашты. Бұл кезеңде жарық көрген ғылыми еңбектерде патша үкіметінің отырықшылық саясаты тарихи қасірет ретінде сипатталды. Есептіліктің мәні мен мазмұны айқындалып, мәселенің шын мәні ашылды. Бүгінгі қазақ тарихнамасында империяның отырықшылық саясаты «қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің негізін құраған көшпелі мал шаруашылығының іргетасын жұлып, этностың жойылуының бастамасы болды» деген көзқарас бар. Сонымен қатар «елді мекенмен бірге жер қорын құру мал шаруашылығының нашарлап, дағдарысқа ұшырауы есебінен жүргізілгені, «артық жерлер» деп аталып кеткен ең құнарлы жерлер мен қыстаулар осы қорларға енгізілгені, қазақ жерінің қазақ шаруаларынан жаппай тартып алынғаны, қазақтардың өз жерлерінде жерсіз қалғандары және кейіннен жайылым жерлерінің де болмауы» жаңа мұрағаттық құжаттармен, деректермен дәлелденуде.

Мұндай мәселелерді шешу қажеттілігі 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында тарихшылардың өзіндік тарихнамасындағы миссиясына айналды. Бұл үдерісте алдыңғы кезеңде қазақ ғалымдары зерттеген тарихи оқиғалар қайта бағалана бастады. Бүгінде Ресей империясының отаршылдығы кезіндегі Қазақстан тарихына қатысты концептуалды жаңалықтарымен көзге түскен М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, М. Асылбеков, Ж. Қасымбаев, Ұ. Ысмағұлов, М. Масанов, Е. Уалиханов, М. Қойгелдиев сияқты еліміздің көрнекті ғалымдарының еңбектері назар аудартады. Сонымен қатар соңғы жылдары Ресей империясының отаршылдығы кезіндегі қазақтардың жер қасіретіне тоқталған көптеген зерттеулер мен мақалалар жариялана бастады және олар негізінен жер қатынастарын ұлттық тұрғыдан шешу мәселесіне назар аударады.

Түркістан өлкесін орыстандыру мен шоқындыру мәселесі төңірегінде, орыс ғалым-миссионерлері Н.П. Остроумов (Остроумов, 1896, 12-б.), С. Граменецкий (Граменецкий, 1896, 79-б.), А.Е. Алекторов (Алекторов, 1904, 28-б.), Н.И. Ильминский (Ильминский,

1884, 40-б.) және алғашқы генерал-губернатор К.П. Кауфман (Кауфман, 1910, 56-б.) еңбектерiн жатқызуға болады.

Тарихнамалық зерттеуде шетелде тұратын қазақ тектi шетелдiк зерттеушiлер мен зерттеушiлердiң еңбектерiнiң маңызы зор. Батыста Орталық Азия мәселелерiн жазған ғалымдар туралы тарихшылар М. Лаумулиннiң (Лаумиллин, 1992.) К. Есмағанбетовтың (Есмағанбетов, 1992, 210 –б.), Б. Сужиковтың (Сужиков, 1997, 64-б.) еңбектерiнде құнды деректер өте көп.

1990 жылдардан бастап бiз зерттеп отырған тақырыпқа жақынырақ докторлық диссертациялар қорғала бастады. Бұл зерттеулер Оңтүстiк Қазақстан аумағындағы Сырдария губерниясының әлеуметтiк-экономикалық және саяси дамуын, сонымен бiрге көшiп келушiлер мен жергiлiктi халықтың өзара қарым-қатынасының кейбiр аспектiлерiн қарастырады. Бiрақ бұл еңбектерде сол өңiрдегi Жетiсу уәлаятының аты аталмаған. Патша үкiметiнiң Оңтүстiк Қазақстан жерiнде жүргiзген отарлау саясатына жан-жақты қарау жетiспейдi.

Сонымен қатар Қазақстанның басқа аймақтарында патша үкiметiнiң ХIХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы аграрлы отырықшыландыру саясаты мен оның қазақ халқына тигiзген ықпалы туралы жаңаша көзқараспен дайындалған С. Ибраевтың, Ұ. Исмағұловтың, Ж. Асаинованың, Р. Таштемханованың, Г. Ибрагимованың докторлық диссертациялары қорғалды.

Қысқаша тарихнамалық шолудан көрiп отырғанымыздай, ХIХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Оңтүстiк Қазақстандағы патша үкiметiнiң аграрлық саясаты толық жан-жақты, терең зерттелдi деп айту мүмкiн емес.

1990 жылдары Қазақстан тарихының кейбiр кезеңдерiн жiтi зерттеп, қалыптасқан түсiнiктi өзгерту арқылы қайта бағалау заңды құбылысқа айналды. Өйткенi Республиканың тәуелсiздiк алуымен тарихи оқиғаларды, әсiресе патшалық Ресейдiң Қазақстанды отарлау мәселелерiн жаңа тарихи түсiнiкке сай, нақты әрi тың деректер негiзiнде қайта зерттеп, зерделеу мүмкiндiгi туды. Осы бағытта жазылған бiрқатар зерттеулердiң iшiнде ерекше көзқарасы бар Р.М. Таштемханованың еңбегi Семей губерниясы мысалында қоныстандыру мәселесiн қозғады. Автор өз еңбегiнде отырықшыландыру саясатын «үкiметтiң экономикалық отарлауы» деп атап, оны негiзгi үш кезеңге бөлуге болатынын айтқан: 1) 1871-1895 жылдар: Бұл кезең патша үкiметiнiң отырықшылыққа белгiлi бiр терiс көзқарас танытқан кезi; 2) 1895-1905 жылдар: Бұл шаруалар қозғалысының күшеюiне, еркiн

шаруалардың қоныстануына байланысты патша үкіметінің отырықшылыққа тыйым салу саясатынан марапаттау және ресми қолдау көрсету саясатына көшуге мәжбүр болған кезең; 3) 1906-1917 жылдар: патша үкіметінің 1905-1907 жылдардағы буржуазиялық-демократиялық революция жеңіліске ұшырағаннан кейін пайда болған аграрлық қайшылықтарды, Еуропалық Ресейден шаруаларды жаппай депортациялауды, столыпиндік жер реформасын іс-жүзіне асырумен сипатталады. Алайда автор мұндай кезеңдерге бөлудің шартты түрдегі бөлу екендігін ескертеді. Автор қонысты кезеңдерге бөлу кезінде сол кезеңдегі Семей губерниясының саяси-экономикалық ерекшеліктерін ескергені байқалады. Таштемханованың пікірінің ерекшелігі кезеңдерді белгілі бір жылдармен шектейді. Демек, жоғарыда аталған зерттеушілер анықтаған кезеңдердің барлығы бір-біріне ұқсас және пікірлері шындыққа жақын. Өйткені орыс шаруаларының қазақ даласына қоныс аударуы 1861 жылы Ресейде крепостнойлық құқықты жою реформасынан басталып, XIX ғасырдың 90-жылдарында үкімет тарапынан қолдау тауып, 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін жаппай саяси-әлеуметтік сипат алды (Таштемханова, 1994, 167-б.).

Зерттеуші Р.М. Таштемханованың пікірлеріне мүлде ұқсамайтын кезеңдерді зерттеуші Ғ. Меңілбаев өз зерттеу жұмысында көрсеткен. Ғ. Меңілбаев «қоныс аударуды шамамен төрт кезеңге бөлу арқылы зерттеуге болады», - дейді (Меңілбаев, 1995, 172-б.). Автор белгілеген мерзімдер келесідей:

Бірінші кезең (1867-1897) - Бұл кезеңде үкімет қоныс аудару процесінің кең өріс алуына толыққанды қолдау көрсеткен жоқ. Патша әкімшілігінің басты міндеті жаңадан жаулап алынған аймақтарды бекіту болатын. Бұл мақсатқа жету үшін олар қоныс аударушы шаруаларға әртүрлі жеңілдіктер беру арқылы оларды осы өлкеге орналастыруға тырысты.

Екінші кезең (1897-1905) - Ресейдің орталық аймақтарындағы шаруалар қозғалысының күшеюі патша үкіметін қоныс аудару саясатын қолдауға итермеледі, бұл өз кезегінде Қазақстанға ерікті түрде қоныс аударған шаруалардың көбеюіне және отарлау процесінің қарқын алуына әкелді.

Үшінші кезең (1906-1911) - Автор бұл кезеңді 1906-1911 жылдармен шектейді. 1905-1907 жылдардағы революция мен Столыпиннің аграрлық реформасынан кейінгі жағдайға байланысты, үкіметтің мазасыз шаруаларды Ресейдің Еуропалық бөлігінен шет аймақтарға жоспарлы түрде қоныс аударуы күшейді.

Төртiншi кезең (1910 – 1917) - Ғ. Меңiлбаев бұл кезеңдi 1910 жылдың 10 желтоқсанынан бастап, 1917 жылы аяқтайды. Түркістан генерал-губернаторлығын басқару ережесiне енгiзiлген қосымшаға сәйкес, көшпелiлерге қажетсiз деп танылған жерлер мемлекеттік мүлік министрлігiнiң қарамағына берiлдi. Бұл ереже қазақтардың жерлерiн қоныс аудару мекемелерiнiң заңды негiзде басып алуына мүмкiндiк бердi. Осы «жаңа бағыт» деп аталатын саясат аясында Түркістанда мықты шаруашылықтар құру көзделдi. Бұл кезең қазақ жерлерiн күштеп иеленудiң және шаруалар толқуларының қарқын алуымен ерекшеленедi (Меңiлбаев, 1995, 173-б.).

Ғ. Меңiлбаев анықтаған кезеңдердi аталған тарихшылардың пікірлерiне балама көзқарас ретiнде бағалауға болады. Дегенмен, бiздiң ойымызша, ғылымда тарихи оқиғалар мен процестердi кезеңдерге бөлуде ортақ көзқарастың қалыптасуы тарихты зерттеп, үйренуге қолайлырақ.

Осы арқылы Қазақстандағы патша үкiметiнiң отырықшылық саясатының тарихын кезеңдерге бөлуде ортақ келiсiмнiң жоқтығы анық байқалады. Қазақ тарихнамасында ортақ көзқарастың болмауының да өзiндiк себептерi бар: Біріншіден, қоныс соңғы уақытқа дейiн патша үкiметiнiң отарлау саясатының көлеңкесiнде қалып келдi. Сондықтан елдi мекеннiң кезеңдерге бөлiнуi негiзiнен отаршылдық саясат кезеңдерiмен тығыз байланысты болды. Бірқатар тарихшы-ғалымдар қонысты кезеңдерге бөлудi қажет деп таппаған. Бұл тұрғыда негiзiнен тек отаршылдық кезеңдерi нақты көрсетiлдi. Екiншіден, тарихтың көптеген мәселелерi қайта бағаланып жатқанда, қонысқа үлкен мән берiлiп, оның барлық қырлары зерттелiп, қайталанбас кезеңдерi ашылады. Тағы бiр айта кететiн жайт, зерттеушiлердiң қонысты Қазақстанның әртүрлi аймақтары мысалында қарастыруына байланысты кезеңдердiң де ерекшеленуi. Өйткенi орыс шаруалары Қазақстан жерiне қоныс аударған кезеңде де ерекшелiктер болғаны белгiлi. Мысалы, олар алдымен Ақмола губерниясына, кейiн Едісу, Семей, Торғай-Орал, Сырдария аймақтарына көптеп қоныстана бастады.

Жоғарыда аталған ғалым-тарихшылардың отырықшылық саясаты жөнiндегi зерттеулерiн жоғары бағалай отырып, олар көрсеткен кезеңдiктермен келiсе алмайтынымызды айтқымыз келедi. Өйткенi барлық тарихшы-зерттеушiлер негiзiнен 1870 жылдардың басынан бастап қоныстану кезеңдерiн 1917 жылы аяқтайды. Сонымен қатар С. Асфендияров, Ә. Тұрсынбаев, Р. Тастемханова үш кезеңдi көрсетсе, П.Г. Галузо оны екi кезеңге, ал Ғ. Меңiлбаев төрт кезеңге

бөледi. Алайда Қазақстанның жекелеген аймақтарындағы қонысты зерттеп, оның қоғамдық-саяси сипатын, қозғалысының мәні мен қарқындылығын анықтауда әртүрлі пікірлер бар. Демек, орыстардың патшалық Ресейдiң қазақ жерiне қоныстануы Қазақстан тарихында былайша үш кезеңге бөлуге болады деп есептейміз.

1-кезең (1861-1890): Орыс шаруаларының қазақ даласына еркін қоныс аударуының басталуы.

2-кезең (1891-1905 ж.): қоныстандырудың “заңды” түрде жүруі.

3-кезең (1906-1917): қоныстандырудың бұрын-соңды болмаған деңгейде шоғырлануы.

Қазақ жерiне отырықшылық тарихының 1861 жылдан басталуы Ресей империясындағы крепостнойлық құқықты жою реформасына (19 ақпан 1861) тікелей байланысты. Осы реформа нәтижесінде орыс шаруаларының Қазақстанға алғашқы ерікті қоныс аударуы басталды. Біз зерттеп отырған мәселеге қызығушылық танытқан П.Г. Галузо, А. Тұрсынбаев, Б. Сүлейменов, М. Қойгелдиев сынды ғалымдар да осы үрдістің басталғанын атап көрсетеді. Патша үкіметі дворян-помещиктердің мүддесін қорғауды басты мақсат етіп, жер мәселесін солардың пайдасына шешуге тырысты. Бұл жағдай өз жерлерінен айырылған немесе жері аз шаруаларды қазақ даласына өз бетінше қоныс аударуға итермеледі. Бастапқыда үкімет бұл қозғалысқа сақтықпен қарағанымен, шаруалардың Ресейден тыс жерлерге көшуін жасырын түрде мақұлдады. 1891 жылы «Дала ережесі» қабылданып, қазақ жері империяның мемлекеттік меншігі деп жарияланғаннан кейін, Ішкі Ресейден шаруалардың еркін қоныс аударуы заңды сипат алды. Бұған қоса, қоныс аударушыларға мемлекет тарапынан қаржылай қолдау көрсетілді. 1896 жылы Ішкі істер министрлігінің құрамында Қоныс аудару басқармасы құрылды. Қазақ өлкесі қоныс аудару үшін бес аймаққа бөлінді: Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу. Осы өңірлерде қоныстандыру мекемелері ашылып, қоныс аудару процесі қарқынды түрде жүзеге асырылды.

1905-1907 жылдар аралығында болған бірінші орыс революциясынан кейін патша үкіметі Ресейдегі ауыл шаруашылығы мәселесін шешу және елдегі жер дағдарысынан шығу үшін ауыл халқын (қарашекпенлілерді) шет аймақтарға бағыттай бастады. Столыпин жер мәселесін қазақ жерін талан-таражға салу арқылы шешуді мақсат етті. Бұл кезеңде отырықшылық өте қарқынды жүргізіліп, қазақ жері ашық талан-таражға түсті. Осы саясаттың нәтижесінде Қазан төңкерісі қарсаңында қазақ жеріне қоныстанған

көшiп келушiлердiң саны 1 миллионнан асты. Бұл иммигранттар негiзiнен құнарлы және жоғары сапалы 45 миллион десятиннен астам жердi басып алды.

Отырықшыландыру саясаты Қазан төңкерiсiнен кейiн жалғасып, кеңестiк кезеңде одан да күшейгенiн ескерсек, төртiншi кезеңдi атауға болады. Бұл кезең 1917-1929 жылдарды қамтитын кеңестiк-большевиктiк қоныстану кезеңi. Осы жылдары қазақ жерiн одан әрi отарлау қарқыны күшейiп, көшiп келушiлер саны 2,5 миллион адамға жеттi. 1929 жылы орталық үкiметтiң тiкелей қолдауымен Ф.И. Голощекин республикалық үкiмет құрамында Көшi-қон басқармасын құрды. «Қызыл большевик» қонысы кейiнгi жылдары да, әсiресе тың және тыңайған жерлердi өңдеуде жалғасын тапқанын айта кеткен жөн.

Аграрлық қатынастардың маңызды мәселесi болып саналған қоныстың тарихнамасын үш үлкен топқа бөлiп қарастыруға болады: Қазан төңкерiсiне дейiн, кеңестiк кезеңде және Қазақстан тәуелсiздiк алғаннан кейiн жазылған зерттеулер.

Патша үкiметiнiң қазақ жерлерiн бекiнiстер тұрғызу, яғни казактарды отарлау мақсатында басып алуының басталуы мәселелерi М.Ж. Әбдiровтiң зерттеулерiнде қарастырылады. Бұл еңбекте казактардың қазақ жерiн басып алып, билеу арқылы патша үкiметiнiң отаршылдық саясатын нығайтуға қалай үлес қосқаны жаңа құжаттар негiзiнде дәлелденген. Автор қазақ отарлауының келеңсiз жақтары мен зардаптарын анықтауға көңiл бөледi.

Осы бағытта жазылған соңғы зерттеулердiң iшiнде филология ғылымдарының кандидаты Сапабек Әсiптiң «Қазақ қасiретi. Қоғамдық-саяси зерттеулер мен толғаулары» атты еңбегi назар аудартады. Бұл шығарма жанрлық жағынан очерк болғанымен, iргелi шығармалар қатарынан өз орнын алады. Қоныстандыру саясатын зерттеп, талдағаннан кейiн автор мынадай батыл шешiмге келедi:

«Құнарлы жерiнен айырылып, күнкөрiс көзiнен жырақта қалған қазақ кедейлерiнiң шаруашылығы жыл санап құлдырап, шаруашылық қиыншылықтары жыл санап арта түстi. Малға шөп пен су, адам азық-түлiк тапшылығынан тұтас ауылдар аштыққа ұшырады. Аш, жалаңаш, iсiп, iсiнiп-шалдығуға ұшыраған халық арасында түрлi жұқпалы аурулар тарады. Кедейлiк, асы барға кiрiптарлық белгiлi бiр ауыл немесе аймақпен шектелмей, ата қонысынан қуылған ата-бабалар, ру, тайпалар арасында жаппай сипат алды» (Әсiп, 1996, 100-б.).

С. Әсiп қоныстану мен жер үшiн күрестiң нәтижесiнде пайда болған жер дауларын да сөз етедi. Бұл зерттеулермен қатар автордың

отарлау саясаты мен жер мәселесiне арналған көптеген ғылыми мақалалары жарық көрдi. Солардың iшiнде «Мұжығына дейiн мылтық асынған» деген мақала ерекше көзге түседi. Мақалада 1926 жылы жазылған П.Г. Галузоның “Вооружение русских переселенцев в Средней Азии” деген еңбегiне сүйене отырып, патша үкiметiнiң өз билiгiн күшейту үшiн шаруа көшiп келгендердi қаруландырғаны анық көрсетiлген және бұл мәселенiң көпке дейiн көтерiлмегенi туралы айтылады (Әсiп, 1996, 101-б.). Патша үкiметiнiң отаршылдық билiктi нығайту және көшiп келген шаруаларды өзiнiң саяси-әлеуметтiк тiрегi ету үшiн көшiп келушiлердi қаруландырғанын мұрағат құжаттары растайды. Осындай тың құжаттар негiзiнде жазылған А. Ражаповтың мақаласын да атауға болады.

Қоныстандыру саясатының шынайы тарихын зерттеу барысында патша үкiметi қайраткерлерiнiң «қоныс аударушылар жергiлiктi халықтан да бай, ауқатты өмiр сүруi керек» деген нұсқаулары тарихшылардың назарын аударады. Әрине, бұл мәселе бұрын П.Г. Галузо мен Б. Сүлейменовтiң монографияларында да көтерiлген. Алайда оның маңыздылығы қазiргi таңдағыдай өткiр сипатқа ие болмаған. С. Әсiп, М. Жақып сияқты зерттеушiлер өз мақалаларында орыс шаруаларының Қазақстанда құнарлы және мол жерлерге ие болып, барлығы болмаса да, көпшiлiгiнiң ауқатты өмiр сүргенiн атап көрсетедi.

Қоныстандыруға қатысты кейбiр мәселелер соңғы уақытта объективтi шешiмiн табуда. Соның бiрi – жоғарыда айтылған қазақ халқының отырықшы өмiрге көшуi. Жоғарыда айтып өткенiмiздей, қазақтардың отырықшы өмiрге көшуi «прогрессивтi әсер» немесе «жаңа шаруашылық қызметке қызығушылық» ретiнде бағаланғанымен, оның терең себептерiне тоқталған жоқ. Бүгiнде отырықшы өмiрге көшу басқаша түсiндiрiледi. Тарихшы-ғалымдардың пiкiрлерiн жинақтау арқылы мынадай қорытынды жасауға болады:

Патша үкiметi қазақ халқына жер берiп, қоныстандырды, қалған жерлерiн талан-таражға салды. Халықтың отырықшы өмiрге көшуi шарасыздықтан, қажеттiлiктен туындады. Олар талан-таражға түскен қалған жерлердi қорғау үшiн қоныстануға мәжбүр болды. Патша үкiметi жергiлiктi халықтың отырықшы өмiрге көшуiн қолдағандай болғанымен, оған да тосқауыл қойды.

Осы мәселемен тығыз байланысты отырықшылық саясатының қазақтардың егiншiлiкке араласуына әсерi де қарастырылады. ХIХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Ресеймен экономикалық жүйедегi Қазақстанның астық өткiзу жағдайы, Б.З. Отарбаеваның

докторлық диссертациясындағы Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстан материалдарымен суреттелген. Автор қазақ халқының едәуір бөлігінің егіншілікке көшуін ауылдағы таптың жіктелуі мен мал шаруашылығының дағдарысы арқылы түсіндіреді (Отарбаева, 1990, 25-б.).

Терең де салмақты зерттеулерімен танылған М. Қойгелдиев тәуелсіз еліміздің жаңа тарихи түсінігін қалыптастыруға зор үлес қосты. Қоныстандыру саясаты М. Қойгелдиевтің еңбектерінде және жарық көрген монографиясында кеңінен сөз болды. Автор өз шығармасында біз сөз етіп отырған тақырыпты тікелей зерттеуді мақсат етпегенімен, оның көп қырын жан-жақты талдайды.

Мәселен, тарихшы-ғалымның «Алаш қозғалысы» еңбегінің «XIX ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басындағы Қазақстандағы патша өкіметінің отарлау саясаты» атты тарауында қазақ жерін отарлаудың жаңа кезеңі және оның негізгі салдары, жерді қоныстандыру мәселесі қарастырылады. М. Қойгелдиев 1896 жылы Ішкі істер министрлігі құрамында Қоныс аудару басқармасы ашылғанын, патша үкіметінің Қазақстан жерін қоныстандыратын аймақтарға бөлгенін айта келіп, мынадай қорытынды жасайды:

«Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде патша үкіметінің қазақ жерін отарлауы кең көлемде және өте жылдам қарқынмен жүргізілді. Бұл процесс әсіресе отырықшылық мекемелері құрылғаннан кейін бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті» (Отарбаева, 1990, 50-б.). Тарихшы-ғалым патша үкіметінің жерге қоныстандыру шаралары отарлау саясатының айлакер құрамдас бөлігі болғанына назар аударып, мынаны айтады:

1909-1910 жылдардағы қазақ жерін отарлауда жаңа кезең басталды деуге негіз бар. Оның басты ерекшелігі қазақ шаруаларын өздері пайдаланып жатқан жерлерді одан әрі босатып алу үшін бір типті жолмен отырықшыландыру болды. Сол себепті XX ғасырдың басындағы қазақ шаруаларының бұрын болмаған көлемде және жедел қарқынмен отырықшы тұрмысқа ойысуының негізгі себебін таптық жіктелу процесімен емес, алдымен отарлау саясатынан іздеуде толық негіз бар (Отарбаева, 1990, 51-б.).

Автор «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан зиялы қауым өкілдерінің, әсіресе, Ә.Бөкейханов пен А. Байтұрсынұлының отырықшылыққа, отырықшы өмірге көшуге қатысты тұжырымдарын бұлтартпас дәлелдермен келтіреді. Осы тұрғыда ол мынадай пікір білдіреді: «Қазақ» газеті Ә. Бөкейханов және оның достары... өмірдің

қалыптасқан нормасының мазмұнына, аңғал халықты алдаудағы жасырын мақсатына қарсы шықты» (Қойгелдиев, 1995, 29-б.).

Осы тұрғыда Ә.Б. Пірмановтың еңбегі мәселенің жекелеген тұстарын зерттеуге арналған. Автор осы кезеңдегі көшпелі қоғамдағы экономикалық өзгерістерді көрсете отырып, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының жай-күйін, ұлттық интеллигенцияның қалыптасу алғышарттарын және олардың қызмет бағыттарын талдап, қарастырылып отырған мәселе төңірегінде терең ойлар береді.

Батыс Қазақстандағы жер мәселесі Ұ.Ш. Ысмағұловтың диссертациясында қарастырылған. Зерттеуші патша үкіметінің қазақ жерін жаппай басып алуы мен жер мәселесі төңірегіндегі даудамайларды талдап, отырықшылықтың келеңсіз тұстарын ашады. Алайда мәселе тек Батыс өңірінің мысалында ғана зерттелгендіктен, оны бүкіл Қазақстан бойынша зерттеу міндеті туындайды (Исмағұлов, 1995, 25-б.).

1990 жылдардың ортасында тікелей қоныс аудару мәселесіне бағытталған диссертациялар жазылды. Мысалы, Ғ.А. Меңілбаевтың Сырдария және Р.М. Таштемханованың Семей, Д.Қ. Әбеновтың Орал, Торғай облыстары материалдарына негізделген зерттеулерін келтіруге болады. Зерттеушілердің диссертацияларында Сырдария және Семей губернияларына көшіп келушілердің қоныстануы, олардың тұрмыс жағдайлары, қазақ ауылдары мен қалаларымен қарым-қатынастары қамтылып, талданады. Авторлар елді мекеннің оң жақтарын да, жағымсыз жақтарын да көрсетеді.

Тағы бір айта кететін мәселе – отырықшыландыру саясатының салдарынан туындаған экологиялық мәселе. Қазақ даласын қарқынды жырту топырақтың тозуына ықпал етсе, соңғысы ормандардың кесілуі жануарлар мен құстарға, қоршаған ортаға қауіп төндірді. Бұл мәселе Қазақстан тарихнамасында әлі толық орын алған жоқ.

Соңғы уақытта тарих ғылымында әлеуметтік-тарихи демография мәселесіне айтарлықтай назар аударылуда. Өйткені тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен халқының әл-ауқатын жақсартуға бағытталған реформаларды жүзеге асыру мақсатында республика халқының өсімі мен оның құрылымындағы өзгерістерді зерделеу бірінші кезектегі мәселелердің бірі болып саналады. Ғылымға негізделген демографиялық, әлеуметтік және көші-қон саясатын талдау және бағалау республиканың этнодемографиялық және әлеуметтік құрылымының барысын түсінуге

мүмкіндік береді. Осы мақсатта бірқатар зерттеулер мен ғылыми мақалалар жазылып, жарық көрді. Қазақстандағы отырықшыландыру саясатының әлеуметтік-демографиялық салдарын зерттейтін еңбектер де бар.

Мысалы, М.Х. Асылбеков пен Х. Әбжанов ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның көп ұлтты аймаққа айналуына және Столыпіндік аграрлық реформа кезінде көшіп келушілер санының айтарлықтай өсуіне отырықшыландыру саясатының тікелей әсерін зерттейді. Авторлар шамамен 46 жыл ішінде (1871-1916) 1,6 миллионнан астам адам қоныстанғанын, олардың басым көпшілігі 1907-1916 жылдар аралығында келгенін, орыстар мен украиндардың үлесі күрт өсіп, 1914 жылы 29,6%-ға жеткенін дәлелдейді. Сол сияқты елді мекеннің көптеген аспектілері демографиялық тұрғыдан талданған М.Асылбеков пен А.Б. Ғалиев бар. «1914 жылға қарай қазақтардың жалпы халық санындағы үлесі 60%-ға дейін қысқарды, ал орыстар жалпы халықтың 19,6%-ын құрады» деген дерек осы негізде дәлелденген (Асылбеков, 1991, 7-б.). Бұл көрсеткіштердің кеңестік кезеңде жазылған зерттеулердегі деректермен сәйкес келмейтінін атап өткіміз келеді. Өйткені жалған «интернационализм», «халықтар достығы» деген желеумен берілген ақпарат нақты демографиялық жағдайды көрсетуге кедергі болды.

Орыстандыру тарихының жалпы теориялық және әдістемелік мәселелері Ж.Қасымбаевтың «Қазақстан тарихы» еңбегінде және Қазақстан тарихына арналған очерктерінде берілген. Бұл зерттеулердің патша үкіметінің қоныс аудару саясатын, қоныс аудару саясатын терең талдап, бағалауда маңызы зор.

Зерттелген мәтіндер Қазақстанға орыс шаруаларының қоныс аудару саясатының тарихи процесіне кешенді талдау жасайды. Бұл қоныс аудару 1861 жылғы крепостнойлық құқықты жою реформасынан кейін басталған ерікті қозғалыстан, патша үкіметінің жоспарлы әрі мемлекеттік деңгейдегі саясатына айналғанын көрсетеді.

Қорытынды

Осылайша отаршылдық тарихы мен оның кейбір аспектілерін ашатын көптеген зерттеулер сараланды. Соның нәтижесінде Түркістан өлкесіндегі патша үкіметінің отаршылдық саясаты іргелі түрде зерттелді деуге болады. Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеулерде қоныстандыру патшалық-бюрократиялық және демократиялық тәсілдермен қарастырылды. Революциядан кейінгі 1920-1930 жылдары

мәселенi ғылыми тұрғыдан зерттеуге алғашқы қадамдар жасалып, терең зерттеуге жол ашылды.

Дегенмен кейiнгi жылдары жарияланған зерттеулер Сталиндiк билiк пен әкiмшiлiк-әмiршiлдiк жүйенiң пайда болып, орнығу кезеңiне сәйкес келедi. Осы себептi отарлаушылық тарихы негiзiнен таптық тұрғыдан қарастырылды. Тарихшылар нақты тарихи жағдайды үстiрт көрсетiп, ащы шындықты, қайшылықты тұстарды талдаудан аулақ болды. Ғылымда отаршылдық мәселесiне қатысты догматикалық, стереотиптiк және бiржақты ұстанымдар орын алды. Соның салдарынан пiсiп, шешудi қажет ететiн маңызды мәселелер не өте аз, не мүлде жоқ сияқты көрiндi. Дегенмен кеңестiк кезеңде жарияланған зерттеулердiң барлығын сынап, жоққа шығару дұрыс болмас едi. Өйткенi бұл зерттеулердiң iшiнде назар аударарлық, iргелi, құнды еңбектер де бар. Бұл еңбектер отаршылдық тарихнаманың дамуына ықпал еттi.

Тәуелсiз елiмiзде отаршылдық тарихнамасын қайта зерделеу барысында соңғы кездерi бiрқатар зерттеулер жарық көрдi. Бұл зерттеулер бiз қарастырып отырған мәселенi жаңа әдiснамалық тұрғыдан талдауда үлкен маңызға ие. Дегенмен тарихнамада әлi де шешiмiн күткен мәселелер бар.

Алдымен, ХIХ ғасырда басталып, кеңестiк кезеңде жалғасқан көшi-қон қозғалыстарын қамтитын жаңа әдiснамалық негiздерге негiзделген кешендi зерттеулер қажет. Отарлау саясатының нәтижелерi әлi жүйеленiп, өзiнiң шынайы бағасын толық тапқан жоқ. Дәл осы тұста бұл мәселенi жаңа деректерге сүйене отырып зерттеу қажеттiлiгi туындайды. Атап айтқанда, көшi-қон қозғалысының демографиялық және экологиялық салдары мен салдарын ашатын зерттеулер жүргiзу өте маңызды. Орыс шаруаларының Түркiстан өлкесiнiң әлеуметтiк-экономикалық жағдайына тiгiзген әсерiн тың деректер мен құжаттар негiзiнде объективтi түрде зерттеудiң маңызы зор.

Әдебиеттер

Асылбеков, М.Х., Галиев, А.Б. (1991). Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алматы: Ғылым.

Азиатская Россия. (1918). Спб., 1914. -Т. 1. -576 с.; -Т. 2. -638 с.; -Т. 3. -155 с.; Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. II: Семиречье. Санкт-Петербург.

- Алекторов, А.Е. (1904). Очерк из истории инородного образования в России // Журнал Министерства народного просвещения. №7. Россия: Сенатская типография.
- Әсiп, С. (1996). Қазақ қасiретi. Қоғамдық-саяси зерттеулер мен толғаулары. Алматы.
- Граменецкий, С.М. (1896). Очерки развития народного образования в Туркестанском крае. Ташкент.
- Есмағанбетов, К.Л. (1992). Что писали о нас на западе. Алматы: Санат.
- Исмағұлов, Ұ.Ш. (1995). XX ғасырдың бас кезiндегi Батыс Қазақстандағы жер мәселесi (1900-1917 ж.ж.). Алматы.
- Кауфман, К.П. (1910). Начальное народное образование в Туркестанском крае. Санкт-Петербург.
- Қойгелдиев, М. (1995). Алаш қозғалысы. Алматы: Санат.
- Лаумулин, М.Т. (1992). История Қазақстана конца XIX-начала XX вв. в зарубежной историографии, Известия АН РК, Серия общественных наук, N5.
- Ильминский, Н.И. (1884). К истории инородческих переводов. Казань: Императорского университета.
- Меңiлбаев, Ғ.А. (1995). Қоныс аударушылар мекендерi мен қазақ ауылдары арасындағы қарым-қатынастардың өзектi мәселелерi (1867-1914 ж.ж.). Алматы.
- Миддендорф, А. (1879). Экспедиция для исследования сельскохозяйственных условий русского Туркестана Т-14, Вып-1. Санкт-Петербург: Известия РГО.
- Отарбаева, Б.З. (1990). Хлебная торговля Казахстана в системе хозяйственных взаимоотношений с Россией: конец XIX начала XXв (на материалах Северного и Северо-Восточного Казахстана). Алматы.
- Остроумов, Н.П. (1896). Способны ли кочевые народы Азии к усвоению христианской веры и христианской культуры. Москва.
- Румянцев, П.П. (1909). Киргизский народ в прошлом и настоящем, Вопросы колонизации. Москва.
- Сужиков, Б.М. (1997). Национальная идентификация и динамика этнических процессов в зарубежных центральноазиатских исследованиях. Алматы: Комплекс.

Таштемханова, Р.М. (1994). Переселенческая деревня и ее взаимосвязи с казахским аулом во второй половине XIX–начале XX веков (на материалах Семипалатинской области). Алматы.

References

- Asylbekov, M.K., Galiev, A.B. (1991). Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane (1917-1980 gg.). Almaty: Gylym.
- Aziatskaya Rossiya. (1918). SPb., 1914. -Т. 1. -576 s.; -Т. 2. -638 s.; -Т. 3. -155 s.; Materialy po zemel'nomu voprosu v Aziatskoy Rossii. Vyp. II: Semirech'ye. Sankt-Peterburg.
- Alektorov, A.E. (1904). Ocherk iz istorii inorodnogo obrazovaniya v Rossii // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. №7. Rossiya: Senatskaya tipografiya.
- Äsip, S. (1996). Qazaq qasireti. Qogamdyq-saiasi zertteýler men tolgaulary. Almaty.
- Gramenetskiy, S.M. (1896). Ocherki razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye. Tashkent.
- Yesmaganbetov, K.L. (1992). Chto pisali o nas na zapade. Almaty: Sanat.
- Ismagulov, U.S. (1995). XX gasyrdyn bas kezindegi Batys Qazaqstandagy jer maseleı (1900-1917 jj.). Almaty.
- Kaufman, K.P. (1910). Nachalnoye narodnoye obrazovaniye v Turkestanskom kraye. Sankt-Peterburg.
- Koigeldiev, M. (1995). Alash qozgalysy. Almaty: Sanat.
- Laumulin, M.T. (1992). Istoriya Qazaqstana kontsa XIX-nachala XX vv. v zarubezhnoy istoriografii, Izvestiya AN RK, Seriya obshchestvennykh nauk, N5.
- Ilminskiy, N.I. (1884). K istorii inorodcheskikh perevodov. Kazan': Imperatorskogo universiteta.
- Menilbaev, G.A. (1995). Qonys audaruşylar mekendery men qazaq auylary arasyndagy qarym-qatynastardyń özekti máseleleri (1867-1914 jj.). Almaty.
- Middendorf, A. (1879). Ekpeditsiya dlya issledovaniya selskokhozyaystvennykh uslovii russkogo Turkestana T-14, Vyp-1. Sankt-Peterburg: Izvestiya RGO.

Otarbaeva, B.Z. (1990). Khlebnaya trgovlya Kazakhstana v sisteme khozyaystvennykh vzaimootnosheniy s Rossiyei: konets KhIKh nachala KhKhv (na materialakh Severnogo i Severo-Vostochnogo Kazakhstana). Almaty.

Ostroumov, N.P. (1896). Sposobny li kochevyie narody Azii k usvoeniyu khristianskoy very i khristianskoy kul'tury. Moskva.

Rumyantsev, P.P. (1909). Kirgizskiy narod v proshlom i nastoyashchem, Voprosy kolonizatsii. Moskva.

Suzhikov, B.M. (1997). Natsional'naya identifikatsiya i dinamika etnicheskikh protsessov v zarubezhnykh tsentral'noaziatskikh issledovaniyakh. Almaty: Kompleks.

Tashtemkhanova, R.M. (1994). Pereselencheskaya derevnya i yeyo vzaimosvyazi s kazakhskim aulum vo vtoroy polovine KhIKh–nachale KhKh vekov (na materialakh Semipalatinskoy oblasti). Almaty.

TÜRKİSTAN'IN SÖMÜRGELEŞTİRİLMESİ MESELESİ, TÜRKİSTAN BÖLGESİ ARAŞTIRMACILARININ ESERLERİNDE

Öz: Rus İmparatorluğu'nun artmakta olan sömürgecilik politikalarıyla bağlantılı olarak, Rus köylülerinin (karaşekpenliler) Türkistan bölgesine hızlı göçü ve bunun amaçları, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren aydınların ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu nedenle, mevcut araştırma, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesindeki sömürgecilik tarihinin historiografisine odaklanmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve Sovyet döneminde kapsamı genişleyen bu çalışmalarda, Türkistan'da göçmen yerleşimlerinin oluşumu, yerel halkın topraksızlaşması ve sosyo-ekonomik zorluklar gibi konulara objektif bir değerlendirme getirilmemiştir. Rus tarih yazımının büyük bir bölümü, imparatorluğun sömürgecilik politikasını meşrulaştırma amacıyla iskân meselesini tek taraflı ele almış ve bu eserler eleştirel bir analizi zorunlu kılmaktadır. Bu eserler, koşullu olarak dönemin bakış açısını yansıtanlar ve dönemin durumunu nispeten objektif bir şekilde tasvir edenler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Bu konudaki araştırmalar, sömürgecilik döneminden başlayarak günümüze kadar devam etmektedir. Çalışmamızda, Çarlık Rusya'nın Türkistan bölgesindeki sömürgecilik politikasına ilişkin devrim öncesi araştırmalar göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda, Türkistan bölgesinin sömürgeleştirilmesi meselesiyle ilgili Sovyet ve Post-Sovyet dönemlerindeki tarih

yazımı eserleri incelenecek, bilimsel görüşleri ve yaklaşımları karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türkistan vilayeti, Rusya, sömürgecilik, iskân.

ТЕМА ОДИНОЧЕСТВА В СТИХОТВОРЕНИИ «АТАУ - КЕРЕ» ОРАЛАХАНА БОКЕЯ

Аннотация: В связи с усилением колониальной политики Российской империи, быстрое переселение русских крестьян ("черносошных") в Туркестанский край, его смысл и цели стали привлекать внимание представителей интеллигенции и исследователей с конца XIX века. В российской буржуазной и демократической историографии вопросу переселения уделялось значительное внимание. Поэтому наша исследовательская работа посвящена изучению историографии колониальной истории Российской империи в Туркестанском крае. В этих исследованиях, начавшихся во второй половине XIX века и расширившихся в советский период, таким вопросам, как появление переселенческих поселений в Туркестане, безземелье местного населения и социально-экономические трудности, не давалась объективная оценка. Большая часть русской историографии односторонне рассматривала вопрос переселения с целью легитимизации колониальной политики империи, и эти работы требуют критического анализа. Эти труды условно можно разделить на произведения, отражающие официальную точку зрения, и произведения, описывающие ситуацию в относительно объективный период. Исследования по этой теме начались с колониального периода и продолжаются по сей день. В исследовательской работе учтены дореволюционные исследования колониальной политики царской России в Туркестанском крае. В этом контексте анализируются работы по истории колонизации советского и постсоветского периодов, касающиеся вопроса колонизации Туркестанского края, и проводится сравнительный анализ их научных взглядов и позиций.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестанский край, Россия, колониализм, расселение.

Extended Summary

The intensified resettlement of Russian peasants to the Turkestan region, driven by the escalating colonial policy of the Russian Empire, along with its essence and objectives, began to capture the attention of intellectuals and researchers from the late 19th century onwards. The issue of colonization received considerable focus in Russian bourgeois and democratic historiography.

Similar to other historical issues concerning the country's regions, the analysis of land problems related to the colonization of Central Asia commenced in the second half of the 19th century, with the scope of literature expanding during the subsequent Soviet era. However, these works often failed to provide an objective assessment of crucial issues. These include the emergence and economic development of settler villages in the former Semirechye and Syr Darya regions of the Turkestan Province; the establishment and functions of resettlement institutions designed to identify and prepare "surplus" lands from those used by the local population for migration plots; the content of their activities; the relationships between immigrant and local villages; and the impact of the Tsarist government's colonial policy on the people of Central Asia through these resettlement efforts. Although many works in Russian historiography provide fact-based information, the issue of resettlement is often discussed in a one-sided manner, primarily to justify the colonial policy of the Russian Empire. Therefore, these works require critical analysis when used as research material.

Official literature, primarily derived from the publications of the Resettlement Councils, linked the progressive socio-economic changes in the region at the time to the resettlement of Russian peasants to the Turkestan region. These works, however, suffer from significant shortcomings: they fail to explicitly acknowledge the colonial objectives of the Russian government's resettlement policy and are largely aimed at justifying the empire's economic, political, and other interests in the Turkestan region.

The first group of such literature includes published works by influential scholars and officials who conducted research and analysis in the Turkestan region (which encompassed the territory of South Kazakhstan at various times) with the aim of deepening the Tsarist government's colonial policy. These figures include A. Middendorf, I. Kostenko, Y. D. Yuzhakov, V. P. Voshchinin, I. Geyer, N. A. Karyshev, V. N. Yuferov, A. A. Kaufman, P. A. Skryplev, M. Mikhailov, N. Gavrilov, V. I. Masalsky, S. Veletsky, V. Kuznetsov, and P. P. Romyantsev.

These authors personally observed the lives of Kazakh clans in the newly settled villages of the Turkestan region. They examined the economic and social conditions of the inhabitants of this region, which was later incorporated into the Russian Empire. They also considered the demographic changes resulting from the post-reform resettlement of peasants, the land dispossession of the Kazakhs, and the difficult social, political, and economic situation of the local population. However, these works often fell short of explicitly revealing the direct colonial transformation of Central Asia, as well as the main goals, directions, course, and outcomes of the Tsarist government's colonial policy. Many of these works claim that the settlers introduced innovations to the local population, such as the use of iron plows in agriculture, methods for preparing fodder, and new forms of entrepreneurship. They also put forward the view that without the Russian settlers, the geography of Turkestan would have remained in its wild state.

Works published during late 19th and early 20th centuries covered historical-ethnographic, historical-demographic, historical-legal, economic, statistical, and regional studies. We aimed for maximum objectivity in analyzing these works, considering that they were written from perspectives rooted in the political system of their respective periods. Therefore, our research employed objective-analytical, historical-comparative, concrete-historical, systemic, sociological, holistic, periodization, and source study methodological principles as research methods.

Recently, certain issues related to resettlement are finding objective resolutions. One such issue is the aforementioned transition of the Kazakh people to a sedentary lifestyle. As previously mentioned, while the Kazakhs' shift to settled life was often evaluated as a "progressive influence" or "interest in new economic activities," its deeper causes were not addressed. Today, the transition to a sedentary lifestyle is understood differently. By synthesizing the opinions of historian-scholars, the following conclusion can be drawn:

The Tsarist government settled the Kazakh people by granting them land, while simultaneously plundering their remaining territories. The people's move to a sedentary life arose out of desperation and necessity. They were forced to settle to protect the remnants of their plundered lands. Although the Tsarist government appeared to support the local population's transition to settled life, it also created obstacles.

Closely related to this issue is the impact of the sedentary policy on Kazakh involvement in agriculture. The situation of Kazakhstan's grain trade within the economic system with Russia during the late 19th century and early 20th century centuries is described in B.Z. Otambaeva's doctoral

dissertation (Otarbaeva, 1990), using materials from Northern and North-Eastern Kazakhstan. The author explains the transition of a significant portion of the Kazakh population to agriculture through class stratification within the aul (village) and the crisis of animal husbandry.

M. Koigeldiev, known for his profound and rigorous research, has made a significant contribution to shaping a new historical understanding of our independent country. The resettlement policy has been extensively discussed in M. Koigeldiev's works (Koigeldiev, 1995) and published monographs. Although the author's work was not directly aimed at our topic of discussion, he provided a comprehensive analysis of many of its facets.

Numerous studies analyzing the history of colonialism and some of its aspects have been thoroughly reviewed. As a result, it can be asserted that the Tsarist government's colonial policy in the Turkestan region has been thoroughly investigated. In the pre-revolutionary period, resettlement was examined through both Tsarist-bureaucratic and democratic approaches. The years following the revolution saw the initial steps towards a scientific study of the issue, paving the way for more in-depth research.

First and foremost, comprehensive studies based on new methodological foundations are needed to cover the migration movements that began during the Tsarist era and continued into the Soviet period. The results of the colonial policy have yet to be fully systematized and truly evaluated.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Beiimbet ALİPBAY (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

УДК 93/94 МҒТАР 03.20